

הערות לשירת הגברים

נסים קזז

יצחק אבישור, שירת הגברים, שירי עם בערבית-יהודית של יהודי עיראק בהוצאת מרכז מורשת יהדות בבל, אורי-יהודה, תשנ"ד, עמ' 208

ספרו החדש של פרופ' י' אבישור, 'שירת הגברים', כולל מאתיים ותשעים שירים המייצגים, לדברי המחבר, את 'שירי-העם בערבית יהודית', שהושרו בפי הגברים היהודים בעיראק במאתיים השנים האחרונות.

מבחר זה רוכז לפי חמש סוגות (ז'אנרים) ראשיות של שירה, מהמפורסמות במזרח התיכון ובעיראק, במיוחד 'אל-מקאם', 'אל-עתאבה', 'אבוד'יה', 'ה'נאייל' וה'פסטה', שהועתקו מכתבי-יד מן המאה התשע-עשרה, מרשימות ופינקסים של זמרים, מארכיון 'בית השידור הישראלי בערבית', מ'מרכז מורשת יהדות בבל', ומאוספים של אישים וארכיונים נוספים (שם, עמ' 7).

מאמץ רב הושקע באיסופם, במיונם ובתרגומם לעברית של השירים הללו. ממבט ראשון מתקבל הרושם, המטעה, שלפנינו ספר המתעד את 'שירת הגברים' של יהודי עיראק בערבית-יהודית, כפי שציין המחבר בכוותרת המתנוססת של הספר וכפי שהוא חוזר ומציין בהקדמתו. אך בדיקה קלה תגלה שמלבד שני שירים המושרים בערבית-יהודית (שירים מספר 260, 261 [עמ' 107-109], ושיר מספר 262 [עמ' 109-115]), שהוא גירסה אחרת של שיר מספר 261, שאותם ניתן לסווג כ'שירי נשים', שכן המחבר עצמו מציין, שאחד מהם, שיר מספר 260, דומה בצורתו ובתוכנו לשיר 'עפאכי עפאכי שפרסם בספרו 'שירת הנשים' עמ' 145-151), כל שאר השירים המובאים בספר מושרים בערבית-מוסלמית, להוציא שיר מספר 285 בעמ' [153-157] שנכתב בגירסה של הלהג הנוצרי של 'מרדין' ואימצה אותו אוכלוסיית מוצל והצפון – המוסלמית, הנוצרית והיהודית.

ההבדלים בין הלהג היהודי ובין הלהג המוסלמי הם רבים וניתנים בקלות לזיהוי, שכן להג יהודי בגדאד נמנה עם קבוצת להגי 'קֶלְתוּ' שהיא קבוצת הלהגים העתיקים של עיראק, ולעומת זאת, הלהג המוסלמי של בגדאד נמנה עם קבוצת להגי 'גֶלְתוּ', שהם להגים המושפעים מאוד מהלהגים הבדווים.¹ בלהג המוסלמי הק' מבוטאת כג' – 'ואגף' במקום 'ואקף' (עומד) – ומלבד זאת יש הבדלים רבים אחרים. ואציין כמה מהם המאפיינים את הלהג היהודי והשוני מהלהג המוסלמי. הר' מבוטאת אצל יהודי עיראק כע' – 'ע'אח' (הלך) במקום 'ראח'; 'ע'חמין' במקום 'רחמין'; 'ע'ג'ל' במקום 'רג'ל' (רגל)

1. ראה: הקדמתו של ש' מורה בספר 'להג יהודי בבל', ליקוט ועריכה על ידי ג' יונה ור' רג'ואן, ירושלים תשנ"ה; H. Blanc, *Communal Dialects in Baghdad*, Cambridge, Mass 1964

וכדומה. יהודי בגדאד מטיס, במרבית המקרים, את אמת הקריאה א' ל י' – 'ויקף' במקום 'ואקף' (עומד); 'קיעד' במקום 'קאעד' (יושב) וכדומה,² ויש עוד הבדלים רבים שאין כאן המקום להרחיב עליהם את הדיבור.

הקורא בספרו של אבישור יווכח מיד שמדובר כאן בשירה הכתובה בלהג המוסלמי. ראה למשל: בשיר מספר 1 המילה 'גום' במקום 'קום', בשיר מספר 2 'משתג' במקום 'משתאק'; הדוגמאות רבות ולמעשה משתרעות לאורך כל השירים שמופיעים בספר. על כן, יש לומר ששירה זו היא שירה שחברה על ידי מוסלמים ובחלקה על ידי יהודים בלהג מוסלמי מובהק. המסקנה שאליה הגיע אבישור, שרק עשרים אחוז מאוסף שירי ה'זהירי' נמצאו בידי ערבים לעומת שמונים אחוז שאספו יהודים (מאתיים לעומת אלף), אינה יכולה לשמש ראיה שסוגה זו חברה על ידי יהודים ועל אחת כמה וכמה חברה בלהג היהודי.

שימורם של השירים הללו והעלאתם על הכתב בידי יהודים נובעים לא רק מריבוי מספר היהודים בלהקות המוסיקאליות במהלך המאה שעברה ועד השליש הראשון של המאה הנוכחית, אלא גם מהיות היהודים מרוכזים בעיר הבירה בגדאד (כרבע עד שליש מאוכלוסיית הבירה), שבה התקיימה עיקר הפעילות המוסיקאלית, ומהיות היהודים, באותה העת, בעלי רמת השכלה גבוהה יותר משאר חלקי האוכלוסייה – ומכאן הדומיננטיות שלהם בתחום האיסוף. לכך יש להוסיף, שהיהודים שהוזמנו לשיר במסיבותיהם וחגיגותיהם של המוסלמים דאגו ללמוד ולשיר את הרפרטואר המוסלמי גם כן.

גם עובדת העלאת חלק משירים אלה בכתב באותיות עבריות אינה מקנה ליהודים מונופול של זכות יוצרים, שכן באותה התקופה עדיין נהגו היהודים להשתמש באותיות עבריות בכתבתם את השפה הערבית, בכל התחומים כמעט, ובכלל זה סיפורי 'אלף לילה ולילה', סיפורים עממיים אחרים, במדע, הרפואה ועוד. אין פלא אפוא, שחלק מהאוספים של אותה התקופה השתמשו בכתב העברי המוכר להם כשבאו להעלות גם את השירה הערבית על הכתב, לצורך מחייתם או לצורך בידור.

כאמור, השירים המלוקטים בספר הושרו בערבית בלהג מוסלמי והיו מבוקשים בקרב השכבות השונות של העם העיראקי, 'מבית-המלוכה והחברה הגבוהה ועד להופעות בחתונות ובבריתות שבקרב השכבות הבינוניות', כדברי המחבר בעמ' 19.

יתר על כן, נראה בבירור שבין שירים אלה נמצאים שירים לא מעטים שחברו על ידי מוסלמים-שיעים, שבהם מוזכרים 'כלי קודש' ו'אמאמים' שיעים, ואין ספק שהם משקפים תרבות והווי שיעיראקי מובהק. עובדה זו נעלמה מעיני המחבר וזאת בגלל אי-הבנת התוכן האמיתי של הנקרא, ותרגום לקוי ושגוי ביותר של בתי השיר הללו שסירס את כוונת המשורר, עקר את השיר מסביבתו הטבעית והקנה לו מובנים זרים. כך למשל בשיר מספר 23, עמ' 32 אומר המשורר:

לחלף ברב אלסמא ומוסא וג'ואדי

התרגום שנתן אבישור לבית שיר זה הוא:

2. ראה א' ב'יעקב, עברית וארמית בלשון יהודי בבל, ירושלים תשמ"ה, עמ' כג, וש' מורה הנ"ל. על להג יהודי בגדאד, ראה ספרו של י. מנצור, הלהג הבגדאדי היהודי, אוריהודה, תשנ"א, 1991.

אשבע באלוהי השמים ומשה וג'וואד

תרגום זה לוקה בשטחיות וחוסר בקיאות במורשת השיעית. 'מוסא' כאן אינו 'משה רבנו', כי אם 'מוסא אל-כאט'ם' (745–799), 'האמאם השביעי' של השיעים. ו'ג'וואד' הנו 'מחמד אל-ג'וואד' (811–835), 'האמאם התשיעי' ונכדו של 'מוסא אל-כאט'ם'. שני ה'אמאמים' האלה הקדושים מאוד לשיעים קבורים בעיירה 'אל-כאט'מין', הקרובה לבגדאד, שעל שמם נקראה. שבועה זו בשמם של שני ה'אמאמים' הללו שגורה בפי השיעים של בגדאד לצד השבועה בשמו של ה'אמאם' הראשון, עלי בן אבי טאלב (מת בשנת 661). 'ג'וואד' מופיע גם בשיר מספר 270.5 (עמ' 136) כמי שמבקשים ממנו חסות – ראה ערך Kazimayn ב'*Encyclopaedia of Islam*'.

שיר אחר שגם הוא מצביע על היותו שיר שיעי אותנטי הוא שיר מספר 45 (עמ' 44), שגם תרגומו לקוי מאוד ומסרס את הכוונה – בשיר זה אמר המשורר: אימתה תקום אלקיאמה ויצ'הר אלמהדי ואילו התרגום הוא:

מתי קץ העולם ויבוא המשיח?

'המהדי' משום מה תורגם כ'משיח' והמלה 'ויצ'הר' תורגמה 'ויבוא'. ושוב נעלמה כאן הכוונה האמיתית של השיר מעיני המתרגם, כנראה בשל חוסר בקיאותו בתרבותם ודתם של השיעים. שכן אחד מיסודות האמונה השיעית היא הופעתו המחודשת (ולא בואו) של 'המהדי' (המונחה על ידי אללה), 'אמאם' זה הוא מחמד אל-מנתט'ר, (זה אשר מצפים לו), שנולד בשנת 873 ונעלם בגיל צעיר. אין ספק שהמשורר השיעי לא התכוון כאן ל'משיח' של היהודים כפי שאפשר להבין מהתרגום, אלא למהדי השיעי אשר עתיד להופיע אחרי היעלמו כגואל העולם ומשחררו מכל עוול, והעתיד גם לכונן את מלכות הצדק – ראה ערך *al-Mahdi r Ithna 'Ashariyya*, שם.

גם השימוש במושג 'מוללה', כעורך האירוסין, מצביע על מקורו המוסלמי-השיעי של שיר מספר 230 (עמ' 91).

אי התמצאותו של המחבר בתוכן השירים וחוסר בקיאותו באסלאם השיעי והסוני והתרגום הלא-נכון והלא-מדויק לאורך הספר, במקומות רבים, פוגמים בכוונה האמיתית שהשירים חוברו על פיה או בכוונה שהשירים ביקשו להביע. כך:

– 'אלמחל' מתורגם כ'מחסור' במקום 'בצורת' (שיר מספר 25, עמ' 33).

– שעת ממוש הקשר עם הנאהבים בעת מפגשם, 'סאעת בל וצל', מתורגמת כ'שעה שתגיע' (שיר מספר 22, עמ' 32), והמשפט 'מן בעד אל וצל', (שיר מספר 35 עמ' 39, 40), תורגם 'אחרי שהגיעו', ואילו התרגום צריך להיות: 'אחרי [מימוש] קשר האהבה'. ('אל-וצל' ו'אל-וצאל' הינם מוטיבים ספרותיים חשובים ושכיחים בשפה הערבית הקלאסית והמודרנית).

– 'כאב' מתורגם 'אומלל' במקום 'התאכזב' (שיר מספר 8, עמ' 24).

– 'אל יאס' מתורגם פעם 'הדס' ופעם 'יאסמין' (שירים מספר 11, 47 עמ' 25–26, 44–45), ואילו 'אל ריחאן' מתורגם 'הדס' בשיר מספר 259, (עמ' 105).

– הבית 'ונפסי נוב תסהא ונוב תלעב' תורגם 'ונפשי פעם תנמנם ופעם תשחק' (שיר מספר 61, עמ' 59), אבל התרגום צריך להיות 'ונפשי פעם תנמנם ופעם תבחל'. שכן יש כאן מה שנקרא בשירה הערבית 'טבאק' (היפוכים), והביטוי 'לעבת נפסו' במובן 'נתקף ברגש בחילה' או 'הקיא' ידוע גם בלהג היהודי.

– 'אל נאיים תראבך' מתורגם 'שוכב, אכן, בך'. צריך לתרגם 'השוכן עפרך' (שיר מספר 109, עמ' 65).

– 'מא אשופך באלאווראד' מתורגם 'ואיני רואה אותך בבאים'. צריך להיות: 'איני רואה אותך בין היורדות [לשאוב מים]' (שיר מספר 100, עמ' 64). גם בשיר מספר 126.14, עמ' 119, צריך לתרגם את המלה 'אל וארדה' כ'יורדת [אל המים]'.
– 'אל ערב' מובנו בשיר מספר 269.3, עמ' 133, 'הבדווים' ולא 'הערבים'.
– 'וממנון' מתורגם 'מנין' (שיר מספר 283.19, עמ' 151). מוטב לומר 'ומחזיק טובה' או 'ואסיר תודה'.

– 'באליני בלוה' מוטב לתרגם 'סיבך אותי בצרה [באהבתו]' ולא 'נטפל אלי', תרגום שמשבש את המשמעות והכוונה האמיתית של השיר (שיר מספר 286.1, עמ' 158).
– 'אל זלף' מתורגם 'צמה' במקומות רבים (ראה למשל שירים מספר 266.18, 266.18, 289.9, עמ' 119, 124, 161), בעוד שמונן מלה זו בקרב האוכלוסייה העיראקית הוא 'פאת השיער שבין הצדע לאוזן'.

הדבר המאפיין עבודה מדעית הוא הדיוק והשימוש במקורות עזר, היות שהמטרה היא שימור הטקסטים. העדר ניקוד בטקסט הערבי שבאותיות עבריות מקשה מאוד על קריאתו והבנתו גם לאלה השולטים בשפה הערבית ובניב העיראקי-המוסלמי שבו חוברו רוב רובם של השירים, שכן השימוש ב'תג'ניס' (הצימוד) וב'טבאק' (היפוכים) בסוג השירים האלה הוא רב מאוד. לכך יש להוסיף שהתעתיק אינו אחיד ובמקרים רבים אינו מדויק. כך למשל:

– המלים 'צלטאן', 'צלטנא', ו'צלטאני', בשירים מספר 259.2, 269.1, 263.4 ו'270.23, עמ' 105, 116, 132, 137, מועתקות עם האות 'צ' בתחילת כל מלה, ואילו הכתיב הנכון הוא 'בס' (סלטאן, סלטנא וכו'). כך גם לגבי 'סבאעתין' שתעתיקה הנכון הוא 'צבאעתין' (שיר מספר 255.4, עמ' 101), מוטב היה שהעורך יעיר על כך בשוליים.

– המלה 'תראב' במונן 'עפר' נכתבה במקומות רבים 'טראב' ללא הערה על כך, דבר היוצר קשיים בהבנת השיר. שכן השורש 'טרב' מובנו 'עלץ', 'התרונן', 'רטט' וכו' (ראה למשל שירים מספר 73, 83, 101, 109, 110, 113, 122, עמ' 61, 62, 64, 65, 66). לעומת זאת, מופיעה מלה זו במקומות אחדים בתעתיקה הנכון.

– העדר עקביות וחוסר האחידות, שכאמור, אינם מקלים על הקורא, מאפיינים גם את 'אל' הידוע בערבית שמופיעה לעתים בצורה נפרדת ולעתים מצורפת למלה המיודעת. גם התעתיק של המלה הספרותית 'שער' במשמעות 'שירה' אינו נכון. בעמ' מספר 9, 17, 46 ו'146 מופיע תעתיק מילה זו 'כשיער', ביו"ד בעוד שהתעתיק צריך להיות ללא יו"ד.

מתקבל הרושם שהמתבר מציג בפנינו את הטקסט כפי שהוא נמצא במקור בכתב-היד העברי. וחבל שעורכי הספר לא דאגו לאחידות ולתיקונים תוך הפניה להערות או שימוש בסוגריים מרובעים כפי שמתחייב הדבר בהוצאה מדעית.

אימוץ השירה הערבית-המוסלמית על ידי יהודי עיראק נמשך עד העלייה ההמונית לישראל ועקירת העדה מעיראק באמצע המאה העשרים, וגם לאחר מכן. בתקופה זו רווחו בפי יהודי עיראק שירי זמרים מצריים מפורסמים כמו עבד אל-והאב, אום-כלת'ום, לילה מראד ואחרים, מלבד שיריהם של זמרים עיראקיים מפורסמים כמו סלימה מראד, מחמד אל-קבנג'י, צדיקה אל-מללאיה, עפי'פה אסכנדר ועוד. ועל אף

זאת, אין בכך כדי לייחס את השירים הללו, שהיו נחלת כלל האוכלוסייה העיראקית, כמורשתם של יהודי בבל'. גם שיריה של סלימה מראד היהודייה, ששרה בלהג ערבי-מוסלמי, שאחד משיריה הובא בספר (מספר 281, עמ' 146), אינם הופכים את השירה הזו ל'מורשת יהודית'. השירים הללו, כמו גם 288 השירים שהובאו בספרו של אבישור, אינם יכולים להיחשב כ'מורשת יהודית', אלא כשירים עיראקיים בלהג מוסלמי ששרו אותם יהודים, נוצרים ומוסלמים, בחתונות ובשמחות ותועתקו באותיות עבריות על ידי זמרים יהודים. ואם לא כן, הרי שבהיגיון כזה נגיע לכך שנאמץ גם את השירים של עבד אל-והאב ואום-כלת'ום כשירים המשתייכים ל'מורשת יהדות בבל'.

נראה לי שאין מנוס מהקביעה, שההכרזה שצורפה לשם הספר, על היות השירים המובאים בו 'שירי-עם בערבית-יהודית', אינה משקפת את תוכנו. ולא ברור מה הטעם שמצא המחבר בהכתרת הספר בכותרת המטעה הזו.

